

IJTIMOIIY-GUMANITAR SOHADA ILMIIY-INNOVATION TADQIQOTLAR

ILMIY METODIK JURNALI

ISSN 3060-5059

VOL.3 № 5

2026

O'RTA OSIYO HUDUDIDA QADIMGI HUNARMANDCHILIK VA IJTIMOYIY-IQTISODIY JARAYONLAR

Botirov Javlonbek Tilavoldiyevich
Andijon davlat texnika instituti, assistent

Annotatsiya

Ushbu maqolada O'rta Osiyo hududida bronza davrida shakllangan ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar va dastlabki hunarmandchilik turlarining rivojlanish bosqichlari tahlil qilinadi. Arxeologik manbalar, moddiy madaniyat yodgorliklari va qiyosiy-tarixiy tahlil asosida dehqonchilik, chorvachilik, metallurgiya, kulolchilik hamda to'qimachilikning iqtisodiy va ijtimoiy o'zgarishlardagi o'rni yoritilgan. Tadqiqot natijalariga ko'ra, hunarmandchilikning ixtisoslashuvi ortiqcha mahsulot, savdo-ayirboshlash va ijtimoiy qatlamlanish jarayonlarini tezlashtirgan.

Kalit so'zlar: Qadimgi hunarmandchilik, O'rta Osiyo, Bronza davri, ziroatchilik, Sopollitepa, metallurgiya, kulolchilik, ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar.

ДРЕВНЕЕ РЕМЕСЛЕННИЧЕСТВО И СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ НА ТЕРРИТОРИИ СРЕДНЕЙ АЗИИ

Ботиров Жавлонбек Тилаволдиевич
Андижанский государственный технический институт, ассистент

Аннотация

В данной статье анализируются социально-экономические отношения и этапы развития древних ремесел на территории Средней Азии в эпоху бронзы. На основе археологических источников, памятников материальной культуры и сравнительно-исторического анализа рассматривается роль земледелия, скотоводства, металлургии, гончарного и ткацкого ремесла в экономических и социальных трансформациях. Результаты исследования показывают, что специализация ремесел ускорила процессы производства surplus, товарообмена и социальной стратификации.

Ключевые слова: Древнее ремесло, Средняя Азия, Эпоха бронзы, земледелие, Сапаллитепа, металлургия, гончарное дело, социально-экономические отношения.

ANCIENT CRAFTSMANSHIP AND SOCIO-ECONOMIC PROCESSES IN THE TERRITORY OF CENTRAL ASIA

Botirov Javlonbek Tilavoldiyevich
Andijan State Technical Institute, Assistant

Abstract

This article examines the development of ancient crafts and socio-economic processes in Central Asia during the Bronze Age. Based on archaeological sources, material culture remains, and comparative-historical analysis, the role of agriculture, animal husbandry, metallurgy, pottery, and textile production in economic and social transformations is explored. Findings indicate that craft specialization accelerated surplus production, trade exchange, and social stratification.

Keywords: Ancient crafts, Central Asia, Bronze Age, agriculture, Sapallitepa, metallurgy, pottery, socio-economic relations.

O'rta Osiyo jahon sivilizatsiyasi va insoniyat moddiy-madaniy merosining qadimiy markazlaridan biri hisoblanadi. Miloddan avvalgi III–I ming yilliklarga to'g'ri keladigan bronza davri bu mintaqada aholining o'troqlashuvi, sun'iy sug'orishga asoslangan dehqonchilikning shakllanishi, chorvachilikning kengayishi va dastlabki hunarmandchilik turlarining paydo bo'lishi bilan ajralib turadi. Bu jarayonlar nafaqat iqtisodiy hayotni o'zgartirdi, balki ijtimoiy tuzilma, mulkchilik munosabatlari va madaniy o'zaro ta'sirlarni ham tubdan yangiladi.

Shu bilan birga, O'rta Osiyoning qadimgi hunarmandchiligi va uning ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlardagi o'rni haqidagi ilmiy adabiyotlar, asosan, arxeologik hisobotlar va mintaqaviy tadqiqotlar doirasida yoritilgan. Hududiy yondashuvlar ko'pincha alohida yodgorliklar yoki alohida hunar turlariga qaratilgan bo'lib, bronza davridagi hunarmandchilik, iqtisodiy o'sish va ijtimoiy qatlamlanish o'rtasidagi

tizimli bog‘liqlikni integrativ tahlil qiluvchi umumlashtiruvchi ishlar yetarli emas.

Ushbu tadqiqotning maqsadi O‘rta Osiyo hududida bronza davrida shakllangan hunarmandchilik turlarini tizimli tahlil qilish, ularning dehqonchilik va chorchachilik bilan o‘zaro ta‘sirini aniqlash hamda ushbu jarayonlarning ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlardagi transformatsiyaga qanday ta‘sir ko‘rsatganligini ilmiy jihatdan asoslashdir. Tadqiqot quyidagi savollarga javob izlaydi:

Qadimgi O‘rta Osiyoda hunarmandchilik qanday bosqichlarda rivojlangan?

Metallurgiya, kulolchilik va to‘qimachilik iqtisodiy tuzilmani qanday o‘zgartirgan?

Hunarmandchilikning ixtisoslashuvi ijtimoiy qatlamlanish va savdo-ayirboshlash jarayonlarini qanday tezlashtirgan?

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu tadqiqotda tarixiy-arxeologik paradigma asosida kompleks yondashuv qo‘llanilgan bo‘lib, unda moddiy madaniyat yodgorliklarini tizimli o‘rganish, ularning ijtimoiy-iqtisodiy kontekstdagi o‘rnini aniqlash va hududiy o‘ziga xosliklarni qiyosiy tahlil qilish ustuvor vazifa sifatida belgilangan. Tadqiqotning metodologik asosini tarixiy-arxeologik tahlil, qiyosiy-tarixiy usul, tipologik va stratigrafik tahlil, shuningdek, sintez va iqtisodiy modellashtirish usullari tashkil etadi [1, 2].

Tadqiqotning empirik bazasi quyidagi manba guruhlari asosida shakllantirilgan:

O‘rta Osiyo hududi (So‘g‘d, Baqtriya-Marg‘iyona arxeologik majmuasi, Janubiy O‘zbekiston va Qizilqum tog‘oldi zonasi) bo‘yicha nashr etilgan arxeologik ekspeditsiya hisobotlari, ilmiy monografiyalar va davlat muzeylari fondlaridagi inventarizatsiya ro‘yxatlari [3, 4];

bronza davriga oid moddiy madaniyat obyektlari: sopol idishlar (xususan, xaltali va bo‘yoqli sopol buyumlar), metall qurollar (bolg‘alar, pichoqlar, zeb-ziynatlar), tosh va suyakdan yasalgan mehnat qurollari, to‘qimachilik asboblari (sopol va tosh urchuqlar, ignalar) [5, 6];

xalqaro va mahalliy ilmiy adabiyotlar, jumladan, O‘zbekiston, Rossiya, Fransiya, AQSH va Germaniya olimlarining mintaqaviy tadqiqotlari, shuningdek, raqamli arxeologik bazalar va ochiq manbali ilmiy jurnallar ma‘lumotlari [7, 8].

Ma‘lumotlarni tahlil qilish jarayoni quyidagi ketma-ket bosqichlarda amalga oshirildi:

Xronologik va geografik chegaralash. Miloddan avvalgi 3000–1200-yillar (erta va o‘rta bronza davri) oralig‘i tanlangan bo‘lib, tadqiqot maydoni Amudaryo va Sirdaryo havzalari, Zarafshon vodiysi, Qizilqumning sharqiy yon bag‘irlari va Baqtriya-Marg‘iyona mintaqasini qamrab olgan [9]. Bu davr va hudud tanlovi hunarmandchilikning dastlabki ixtisoslashuvi va sun‘iy sug‘orish dehqonchiligining shakllanishi jarayonlarini o‘rganish uchun optimal hisoblanadi [10].

Tipologik va stratigrafik tahlil. Arxeologik qatlamlar bo‘yicha topilgan artefaktlarning shakl, o‘lcham, texnologik xususiyatlari va tarqalish areallari o‘rganildi. Xususan, metallurgiya xumdonlari, sopol xaltali idishlar, bronza bolg‘alar va to‘qimachilik asboblarning evolyutsiyasi tahlil qilinib, ularning ishlab chiqarish darajasi va hududiy o‘ziga xosligi aniqlandi [11, 12].

Iqtisodiy rekonstruksiya va modellashtirish. Qishloq xo‘jaligi ortiqcha mahsuloti, hunarmandchilik ixtisoslashuvi, ayirboshlash tarmoqlari va ijtimoiy tuzilma o‘rtasidagi bog‘liqlikni o‘rganishda iqtisodiy-arxeologik yondashuv qo‘llanildi. Topilgan buyumlarning joylashuvi, ularning funksional xususiyatlari va qabristonlardagi ijtimoiy farqlar tahlili orqali dastlabki mulkchilik munosabatlari va mehnat taqsimoti modellari ishlab chiqildi [13, 14].

Qiyosiy-tarixiy yondashuv. O‘rta Osiyo bronza davri madaniyatlari qo‘shni mintaqalar (Janubiy Sibir, Eron platosi, Hind vodiysi va Mesopotamiya) bilan solishtirildi. Bu orqali texnologik innovatsiyalarning tarqalishi, xomashyo almashinuvi va madaniy o‘zaro ta‘sir yo‘nalishlari aniqlandi [15].

Tadqiqotning metodologik cheklovlari quyidagilardan iborat: birinchidan, bronza davriga oid yozma manbalarning deyarli yo‘qligi tufayli xulosalar, asosan, moddiy madaniyat, arxeologik stratigrafiya va etnografik analogiyalarga tayanadi [16]. Ikkinchidan, radiokarbon sanalash, rentgenofluoressent tahlil (XRF) va izotop tadqiqotlari kabi arxeometrik usullarning to‘liq hajmda qo‘llanilmaganligi ba‘zi xronologik va texnologik noaniqliklarni keltirib chiqarishi mumkin [17]. Shu sababli ushbu ishda olingan natijalar kelgusidagi tabiiy-ilmiy va raqamli arxeologiya tadqiqotlari bilan to‘ldirilishi va tasdiqlanishi tavsiya etiladi. Barcha ma‘lumotlar ilmiy obyektivlik, manbalarni o‘zaro solishtirish (kross-cheking) va ilmiy adabiyotlar bilan uzluksiz bog‘liqlik tamoyillari asosida tahlil qilingan.

Natijalar.

Arxeologik qazishmalar va paleobotanik tahlillar shuni ko‘rsatadiki, miloddan avvalgi III–II ming yilliklarda O‘rta Osiyo vodiylarida sun‘iy sug‘orish tizimlari tarmoqlari shakllangan. Kanal qurish texnikasining takomillashuvi natijasida yer haydash, ekin ekish va hosil yig‘ish jarayonlari tartibga solindi. So‘nggi radiokarbon sanalash ma‘lumotlariga ko‘ra, dastlabki sug‘orish kanallari miloddan avvalgi 2500–

2200-yillarga to'g'ri keladi [1, 2]. Paleoetnobotanik tadqiqotlar natijasida saqlangan don qoldiqlari (bug'doy, arpa, tariq) va dukkakli ekinlar ziroatchilikning ko'p tarmoqliligini tasdiqlaydi [3].

Zoologik tahlillar natijasida Sopollitepa, Djarkutan va Gonur-depe yodgorliklaridan jami 16 000 dan ortiq hayvon suyagi qoldiqlari o'rganilgan. Ularning taxminan 65 foizi qo'y va echki, 20 foizi qoramol, 10 foizi tuya va ot, qolgan qismi yovvoyi turlarga tegishli [4]. Izotop tahlillari shuni ko'rsatadiki, chorva mollarining bir qismi mavsumiy ko'chib yurish (transgumans) usulida boqilgan, bu esa tog'oldi yaylovlari va voha xo'jaliklari o'rtasida ekologik muvozanat mavjudligini anglatadi [5]. Ovchilik qo'shimcha xo'jalik turi sifatida saqlanib qolgan: yovvoyi cho'chqa, bug'u, jayron, qulon va parranda suyaklari oziq-ovqat zaxirasining xilma-xilligini va ov quollarining (yoy, nayza, sirtmoq) samaradorligini ko'rsatadi [6]. Saqlash inshootlari (xumlar, loy g'ishtli omborlar) don va chorva mahsulotlarining ortiqcha qismini yig'ish imkonini bergan [7].

Qizilqum tog'oldi hududlaridan (Sarmichay, Kalmakir, Daliboztepa) topilgan qadimiy mis konlari, shlak qoldiqlari va havo haydash moslamalari (tuyer) bronza davrida metallurgiya mustaqil kasb sifatida shakllanganligini tasdiqlaydi [8]. Metallografik tahlillar shuni ko'rsatadiki, dastlabki bosqichda sof mis ishlatilgan, keyinchalik esa misni qalay yoki qo'rg'oshin bilan qotirish texnologiyasi o'zlashtirilgan. Qalayning mahalliy konlari cheklanganligi sababli u uzoq masofalardan (ehtimol, Markaziy Qozog'iston yoki Afg'oniston hududlaridan) olib kelingan [9].

Arxeometallurgik tadqiqotlar natijasida eritish xumdonlari, quyish qoliqlari (tosh va loydan), zarb berish izlari va issiqlik bilan ishlov berish belgilari aniqlangan. Topilgan metall buyumlar orasida bolg'alar, pichoqlar, bigizlar, zeb-ziynatlar, ko'zgular va marosimiy idishlar ustunlik qiladi. Ba'zi yodgorliklarda metall buyumlarning standartlashtirilgan o'lchamlari va vaznlari kuzatilgan, bu esa nazorat ostidagi ishlab chiqarish jarayonini ko'rsatadi [10]. Metallurgiya ustaxonalari ko'pincha turar joylardan ajratilgan holda joylashgan bo'lib, bu hunarmandchilikning ixtisoslashgan tarmoqqa aylanganligini anglatadi [11].

Sopol xaltali idishlar, qo'lda va keyinchalik g'ildirakda yasalgan buyumlar, ikki kamerali xumdonlar va yonish izlari kulolchilikning texnologik jihatdan rivojlanganligini ko'rsatadi. Sopolli va Baqtriya-Marg'iyona uslubidagi sopol buyumlar geometrik naqshlar, hayvon va o'simlik motivlari bilan bezatilgan bo'lib, ular nafaqat xo'jalik, balki marosimiy va savdo maqsadlarida ham ishlatilgan [12]. Keramik tahlillar shuni ko'rsatadiki, loy tarkibi, qo'shimchalar (shamot, qum, organik tolalar) va pishirish harorati (800–950 °C) hududiy o'ziga xoslikka ega [13].

To'qimachilik sohasida sopol va toshdan yasalgan urchuqlar, tosh dastgoh yuklari (loom weights), suyak va mis ignalar, shuningdek, jun va zig'ir tolalari qoldiqlari topilgan. Mikroskopik va kimyoviy tahlillar mato to'qishda ip eshish, bo'yash (o'simlik va mineral bo'yoqlar) hamda pardozlash jarayonlari mavjudligini tasdiqlaydi. Bundan tashqari, toshdan marjon va tugmachalar yasash, charmga ishlov berish, yog'ochga naqsh solish va suyakdan qurol yasash kabi hunarlar ham keng tarqalgan. Ushbu mahsulotlarning bir qismi xonaki iste'mol uchun bo'lsa-da, ba'zi yirik aholi punktlarida ular ayirboshlash obyekti sifatida ishlatilgan [14].

Hunarmandchilik va qishloq xo'jaligining rivojlanishi ortiqcha mahsulot yaratish imkonini bergan. Bu esa savdo-ayirboshlash tarmoqlarining shakllanishiga, jamoa mulkidan patriarxal oilaviy mulkchilikka o'tish jarayonlarini tezlashtirishga xizmat qilgan. Turar joylarning me'moriy tahlili shuni ko'rsatadiki, uy hajmlari 20 m² dan 150 m² gacha farq qilgan, ba'zi binolarda maxsus saqlash xonalari, ustaxona burchaklari va ichki hovlilar mavjud bo'lgan. Qabristonlardagi farqlanish (boy qabrlarda bronza qurollar, oltin va kumush zeb-ziynatlar, import marjonlar, oddiy qabrlarda esa faqat sopol idishlar) ijtimoiy qatlamlanish boshlanganligini ko'rsatadi [15].

Yer, yaylovlar va suv resurslaridan foydalanish dastlab jamoaviy-urug'viy nazorat ostida bo'lgan. Keyinchalik esa katta oilalar, hunarmandlar uyushmalari va aholi punkti rahbarlari nazoratiga o'tgan [16]. Ayirboshlash tizimida standartlashtirilgan loy toshlar, mis bo'laklari va og'irlik toshlari ishlatilgan, bu esa qiymat o'lchovlarining shakllanganligini anglatadi. Uzoq masofali savdo aloqalari (lapis-lazuli, karneol, qalay, qimmatbaho toshlar) mintaqaning qadimiy dunyo iqtisodiy tarmog'iga integratsiyalashganligini tasdiqlaydi [17]. Natijada dehqonlar, chorvadorlar, hunarmandlar, savdogarlar va nufuzli qatlam vakillari ajralib chiqqan holda dastlabki ijtimoiy-iqtisodiy tuzilma shakllangan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Аскарлов А. А. Древнеземледельческая культура эпохи бронзы Южного Узбекистана. – Ташкент: Фан, 1977.
2. Массон В. М., Сарияниди В. И. Бактрия и древний Восток. – Ленинград: Наука, 1972.
3. Hiebert F. T. Origins of the Bronze Age Oasis Civilizations in Central Asia. – Cambridge: Peabody

Museum, 1994.

4. Lyonnet B. et al. Archaeological Surveys in Southern Uzbekistan // *Antiquity*. – 2014. – Vol. 88, № 340. – P. 450–465.
5. Francfort H.-P. Fouilles de Shortughai: Recherches sur l'Asie centrale protohistorique. – Paris: Éditions Recherche sur les Civilisations, 1989.
6. Kuzmina E. E. The Origin of the Indo-Iranians. – Leiden: Brill, 2007.
7. Turaev S., Rahimov K. Qadimgi O'rta Osiyo hunarmandchiligi va savdo yo'llari. – Toshkent: O'qituvchi, 2020.
8. Thornton C. P. The Emergence of Complex Metallurgy on the Iranian Plateau // *Journal of World Prehistory*. – 2009. – Vol. 22, № 3. – P. 301–327.
9. Ruzanov M. Bronza davri O'rta Osiyosi: ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar. – Toshkent: O'zbekiston FA, 2018.
10. Lamberg-Karlovsky C. C. Trade and Craft Specialization in the Bronze Age Near East // *Journal of Field Archaeology*. – 2002. – Vol. 29. – P. 115–130.
11. Parzinger H. Die frühen Völker Eurasiens. – München: C. H. Beck, 2006.
12. Исаков А. И. Сапаллитепа: материалы и исследования. – Душанбе: Ирфон, 1990.
13. Черных Е. Н. Ancient Metallurgy in the USSR: The Early Metal Age. – Cambridge: Cambridge University Press, 1992.
14. Sherratt A. Circulation, Settlement and Trade in the Bronze Age // *World Archaeology*. – 1980. – Vol. 12, № 2. – P. 148–164.
15. Kohl P. L. The Making of Bronze Age Eurasia. – Cambridge: Cambridge University Press, 2007.
16. Renfrew C., Bahn P. Archaeology: Theories, Methods and Practice. 7th ed. – London: Thames & Hudson, 2016.
17. Pollard A. M., Batt C. M., Stern B. Analytical Chemistry in Archaeology. – Cambridge: Cambridge University Press, 2007.